

Viola és ibolya.

Alig van olyan szavunk, melynek ne volna egy-két (régibb nyelvünkbeli vagy mai nyelvjárási) alakváltozata. Egyes szavainknak azonban a nyelvtörténet folyamán feltűnően, sőt meglepően sok alakváltozatuk keletkezett. Végigtekintve ezek során azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy ezek (akár eredetiek, akár jövevények) mind közhasználatú szavak, de ezen belül két csoportra oszlanak: vagy játszi, tréfás, csipkelődő, esúfolódó természetű, vagy pedig családalanul, teljesen egymagára álló szavak. Az első esetre például idézhetjük az *evez* igének gyakorító *evezkél* származékát. Míg ez csak azt jelentette, hogy 'oft rudern', addig nem támadt alakváltozata. De mióta ezt, eredetileg bizonyára csak tréfásan, egyes vízben élő állatokkal pl. halak, bogarak, férgek úszkáló, fickándozó, kapálódzó mozdulatairól is használták, majd képletesen, a *ki*- igekötővel, a valamilyen rászakadt bajból szabadulni törekvő emberről is (ami legtöbbször eléggé komikus látvány), azóta egymásután keletkeztek újabb és újabb alakváltozatai: *evickél*, *ebickél*, *ebickel*, *övickél*, *epeckél*, és (bizonyára a *hab* főnév vagy a *habzik* ige tudattalan hatása következtében) *habickol*, *habuckol*. (Ezek sorában az *evickél* az irodalmi nyelvbe is bejutott. EtSz. és MNy. XXXIII, 50). A rokonságtalanul egymagára állóság okán való sok alakváltozat keletkezésének pedig valósággal iskolapéldája lehetne *ibolya* szavunk. Ennek alakváltozatai ugyanis (egyelőre csak betűrendben felsorolva) régi nyelvünkben **iola* (*Iola* személynév, MNy. XI. 366), *ivola*, *ivolga*, *violya*, *vivola* (NySz. *ibolya* és *viola* a.), mai nyelvjárásokban *bibola*, *bibolya*, *ivolga*, *vihola*, *vijola*, *vijolla*, *viyoja*, *violla* (MTsz. *ibolya* és *viola* a.) és a köznyelvben *ibolya* és *viola*.

Hogy e szavunk etimológiailag azonos a latin *viola*-val, abban bizonyára egyetlen egy magyar nyelvész sem kételkedik. De azt, hogy hangtanilag hogyan viszonylik egymáshoz és latin eredetijéhez ez a sok alakváltozat, ezt még soha senki sem vizsgálta alaposabban s ezért *Bárczi* (SzófSz.) joggal írhatta erről, hogy „a hangtani megfelelés nem világos, mert hangátvetésre -- *viola* > *ivola* bajos gondolni“.*) Én azonban azt hiszem, hogy e különféle alakok mindegyikének keletkezése módja könnyen érthető.

*) Ennek folytatását: átmeneti *vivola* alakot pedig nem tudunk kimutatni, elhagyom, mert a NySz. (I, 1189) ezt az alakot Comenius János-jából idézi.

Szerintem abból az ismert tényből kell kiindulnunk, hogy a magyar beszélők nem kedvelik a hiátust, vagyis a két teljes nyomatékú magánhangzó közvetlen szomszédságát, s ezért igyekeznek ezt valamilyen módon elkerülni. Egyebek közt a kettő között egy járulékos hangnak, leggyakrabban egy (j betűvel írott) csökkentett nyomatékú *i-nek* fejlesztésével (L. erről *Horger*: Ált. Fon. 137. l. d pont). Ez történt a latin *viola* szó átvételekor is: ez is legelőbb *vijola* alakban honosodott meg a mi nyelvünkben s aki még használja ezt a legrégebbi magyar alakját (itt-ott, a székely nép, városi lakók között a kertészek és botanikusok), az így ejti: az *i* és *o* között csökkentett nyomatékú *i*-vel. A *violya* alakban írott régi adatot is bizonyára így ejtették, csak hogy ezen még az a más esetekben is gyakori változás is történt, hogy magánhangzók közötti *l* hangja helyébe *ly* lépett. Vö. pl. *bélyeg*, *golyóbis*, *hülye*, *kölyök*, *mulya*, *Orsolya* stb. (Ugyanígy magyarázandó persze az alább tárgyalandó R. N. *ivolya* és N. *bibolya* alakok *ly* hangja is.)

Hiátustöltőnek azonban nemcsak csökkentett nyomatékú *i* fejlődik, hanem főleg a nép nyelvében, *h* vagy *v* is. Vö. pl. (*évéget* ∞) N. *eeket* > *éhéget*, (*juvar* <) N. *juar* > *juhar*, *kalauz* > R. *kalahuz*, (*kőmives* <) N. *kőmics* > *kőmihes*, *miatt* > N. *mihatt* stb., vagy N. *szomoruvan*, *jóízűven*, *január*, R. *Nové*, *Jerobován*, *Jovákim* stb. Ez magyarázza a járulékos *h* és *v* hangú N. *vihola* és R. *viola* alakok keletkezését.

E R. *viola* alaknak aztán *v* > *b* változással még N. *bibola* (> *bibolya*) változata is támadt. Hogy az ilyen *v* > *b* változás sem ritkaság nyelvünk hangtörténetében, azt bizonyítják pl. (szó elején) hazai német *Wächter* > *bakter* (az EtSz.-ban olvasható feltevés fölösleges), ném. (türkischer) *Weinling* > (török-) *bálint* ,bizonyos almafaj', (lat. *Valentinus*;) R. *Válent* (ma már csak családnév) > *Bálint*, lat. *Vincencius*: *Bencene* helynév, R. ném. *Wagner* > *bognár* (az EtSz.-ban nem egészen helyesen; az elvárt magyar *ű* > *a* helyén álló *o* vagy a rákövetkező *ki*-nak elhasonító hatása, vagy a rokonjelentésű *bodnár* szó hatásai esch *Vraclaw* > *Boroszló* stb., vagy pl. (szó belsejében) R. *Olivánfalva* > *Alibánfa*, ném. *Ziwil* > *cibil*, *levegő*: *lebég*, ném. *oh meh!*: *óbéogat*, ném. *Rauchwart* > *Rábort* helynév, ném. *Schuhwischen* > *subickol* stb.

A N. *vijolla* változat hosszú *ll* hangja is könnyen érthető, mert ilyen helyzetű *l* megnyúlása rendkívül gyakori jelenség. Vö. pl. (a sok közül csak néhányat idézve) *billikom*, *débella*, *gallér*, *gavallér*, *Gellért*, (*gyúl*;) *gyullad*, *himpellér*, *hüllő* stb. És a *viola* (olvasd: *vijola*) > N. *viloja* változás magyarázata sem okoz nagyobb gondot, mert hasonló helyeserét észlelhetünk a *majoránna* > *marojána* és a *jelén*, *jelént* > N. *lejen*, *lejent* esetekben is. De annál nehezebb kérdés az, hogy hogyan keletkeztek a szó-

kezdő *v* nélkül való köznyelvi *ibolya* és R. **iola*, *ivola*, *ivolva* alakok.

Ezekről teljes joggal írhatta *Bárczi*, hogy „hangátvetésre — *viola* > *ivola* bajos gondolni“. Nekem azonban e tekintetben még az övénel is pesszimiztikusabb a véleményem. Mert igaz ugyan, hogy vannak esetek, melyek mintha csakugyan azt bizonyítanák, hogy egy mássalhangzó helyét cserélhet vele szomszédos magánhangzóval. Azt látjuk pl. hogy a) egy *r* a szomszédos magánhangzó mögé került: lat. *Brigida* > H. *Birgita*, szláv *brítva* > R. *bortva* (∞ *borotva*), (szlov. *rečina* > **Recsénye* > *Ercsénye* (Moór: DUHBI. IV., 305, Westung 27), szláv. **Grabovnik* ‚gyertyános‘ > R. *Gorbounuk* Moór: SzegFüz. II. 133), *Krakó* < *Karkó* (MNy. V, 14), *Krónika* > R. *Kornika* (MNy. V. 48), tót *Krupina* > *Korpona*, *paprika* > N. *papirka*, *trágár* > N. *tár-gár*, szláv *tragovnica* > *targonca*, (kún *Täprämáz* >) R. *Tepremez* > *Tepremez* (Csánki: II. 211). szláv *trice* > *dérce*, vagy a magánhangzó elé került: (ném. *Fürschneider* ∞) hazai ném. *Firschneider* > N. *frisnadér* (Nyr. XXVIII. 171), *forspont* > N. *frospond*, *fortyan* > *frottyan*, (ném. *Baumfarren* ∞) hazai ném. *Pamfarn* > R. *pápfán*; — b) egy *l* került a szomszédos magánhangzó mögé: *influenza* > N. *infulēnza* (Zenta), **lovas* > *olvas* (NyH⁷ 152), R. *pisklóc* > R. *piskolc* antimonium, szláv *plot’* > *polty* (> **ponty*, *Beke*: Nyr. LXII, 148); — c) egy *n* került a szomszédos magánhangzó mögé: (szláv *Lesčnica* > **Lesnica* > *Lesence* (Kniezsa: Ujb. XV, 486). De ezekben nem *v* (mint a némelyektől feltett *vijola* > *ivola* esetében) cserélt helyet a szomszédos magánhangzóval, hanem mindig csak *r*, *l*, *n*. Azonban ez a helycsere is csak látszat, mert elég sok olyan eset is észlelhető, melyekben egy mássalhangzó (legtöbbször ismét *r* vagy *l*) nem a szomszédos magánhangzó elé vagy mögé került, hanem 2—3—4 helyel került előbbre vagy hátrább és semmiféle más hanggal nem cserélt helyet, csak éppen megváltozott a hangsorbeli helye. Ime pl. *r* előbbre: oláh *bobornic* > N. *barbanók* ‚bizonyos növény‘ lat. *aspro* > N. *ráspó* (-hal, *Beke*: Halnevek 5), *r* hátrább: (oláh *brindusa*:) N. *brinduska* ‚kikerics‘ > N. *bindruska*, R. *Gorbonuk* > R. *Gobornok* (Moór: SzegFüz. II, 132), oláh *Trotus* > *Tatros*; — *l* előbbre: (tót *brzlina* > **birzlina* >) **bizlina* > N. *blizina* ‚disznólép‘, *pántlika* > N. *plántika*, R. *vé-renglő* ‚vérengző‘ > R. *vérlengő*, *l* hátrább: ném. *Blecke* > N. *bökle* ‚bizonyos halfaj‘, (*Beke*: Nyr. LXII, 23); — *sz* hátrább: (*piszmog*:) N. *piszma* > *pimasz*; — *s* hátrább: *smakkol* > N. *maksol* (NNy. I, 159); — *no* és hogy végre már egy *v* is elmozduljon a helyéről: (szláv *stativa* >) **esztátva* > R. *esztvátva* (> N. *esztovátva* ‚szövőszék‘).

Ha tehát egy mássalhangzó (pl. egy *r*) véletlenül nem 2—3

—4, hanem csak egy hellyel mozdult tovább, s ott véletlenül éppen egy magánhangzó elé vagy mögé került, ez azért még egyáltalán nem mondható mássalhangzó és magánhangzó helycseréjének. Nem más ez, mint valamely mássalhangzó hangsorbeli helyének megváltozása. És oka e jelenségnek a képzetmechanika pillanatnyilag tökéletlen működése. Általában szórványos, csak kis vidékeken észlelhető, vagy csak egy-két adattal igazolható alakváltozatok ezek. Hogy egy *v* került volna más helyre, arra csak egyetlen egy példa van, az észtováta tájszó. De még itt sem volt a *v* olyan helyzetű, mint a némelyektől feltett *viola* > *ivola* esetében. Hogy pedig valamely mássalhangzó szókezdő helyzetből került volna a következő magánhangzó mögé, arra is mindössze az *Ercsénye* és az *olvas* példája idézhető. Legeslegcsekélyebb valószínűsége sincsen tehát annak a feltevésnek, hogy (bár a *v* egyáltalán nem szokta ily módon elhagyni a helyét) *viola* > *ivola* volna erre a harmadik példa.

De ha nem a *v* és az *i* helycseréjével, hogyan értelmezendő akkor ez a *viola* > R. *ivola* (> *ivolya*) változás. — Erre az a válaszom: sehogyan sem. Mert ilyen változás sohasem történí. Itt egyszerűen csak az történt, hogy a *viola* szókezdő *v* hangja elmaradt. Ahogyan R. *Vigmánd*-ból *Igmánd* lett, és R. *Vigor*-ból *Igar* és R. *vimád* > *imád*, R. *Vinár* > *Inár*, szláv *Vinodol* > *Igdal*, olasz *Violente* > R. *Iolanta* (olv. *io*-val, s ebből *lolánta*, olv. *jo*-val, Nyr. XLV, 316), *visel* > **isel* (> N. *üsel*), szláv *visaky* > R., N. *iszák*, N. *viszolog* ‚borzong‘ > N. *iszolog*, víz ∞ R. *igy* (> *ügy*), (*viasz* ~) N. *viusz* > N. *iusz* (Nyr. XXX, 64), úgy lett *viola*-ból is **iola*. (Vö. erre a *Viola* női személynévnek R. *Iola* változatát, MNy. XI, 366). És ami ez után következik, az most már könnyen érthető. Ebből az immár *v* nélküli **iola*-ból hiátustöltő *v*-vel R. *ivola* lett (vö. a *Viola* > R. *Iola* személynévnek R. *Ivola* változatát, i. h.), majd ebből a magánhangzók közötti *l* > *ly* változással R., N. *ivolya*, s ebből a fennebb már kellően megvilágított *v* > *b* változással: *ibolya*. Latin eredetű *viola* szavunknak sok-sok alakváltozatai közül aztán — ki tudja miért? — véletlenül ez az *ibolya* alakváltozat került be a köznyelvbe és az irodalmi nyelvbe.

Horger Antal